

⁷ *Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921-1927): зб. документів і матеріалів / упоряд. В.І.Марочко. – К., 2000.*

⁸ *ДАЗО. – Ф. Р-955, оп. 14, спр. 400, арк. 691.*

⁹ *Саватски, У. Протестанти-пацифісти в Советской России в межвоенный период. – С. 275.*

Надійшла до редколегії 05.10.2007

А.Г.Венгер

НІМЕЦЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ У СТАЛІНДОРФСЬКОМУ ЄВРЕЙСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РАЙОНІ У 30-х рр. ХХ ст.

Стаття присвячена аналізу міжетнічних взаємин німців та євреїв в Сталіндорфському єврейському національному районі крізь призму усної історії. Розглянуті культурні взаємовпливи німців та євреїв у рамках політики коренізації.

Минуле Південної України містить цікаві, та водночас драматичні сторінки, які є культурною спадщиною не лише українців. У цьому регіоні реалізувались етноекономічні проекти Російської імперії і СРСР. Тісно вплелась в минуле краю історія народів, які у радянський час отримали статус національних меншин, зокрема німців та євреїв.

Проблеми міжетнічних взаємин довгий час були поза увагою дослідників через урядову політику СРСР та сформовані на її підставі дослідницькі принципи. Тільки з кінця 80-х рр. ХХ ст., на тлі загострення національних протиріч, розпочинається глибоке вивчення їх витоків. Період 20-30-х рр. посідає вагоме місце у формуванні радянської національної політики, покликаної створити певну єдність з «рівних», «братських» народів.

Німці та євреї увійшли до радянської епохи через трагічні роки революції з складним та суперечливим спадком імперської Росії. Загальний аналіз особливостей міжнаціональних взаємин після революційного часу, політика коренізації, зокрема в Україні, розкриті в працях останніх років Б.В.Чирка¹, О.В.Гонтара², узагальнюючій роботі

«Національні меншини в Україні в ХХ ст.: політико-правовий аспект»³, відзначимо аналітичний характер статті О.І.Вдовіна⁴.

З-поміж праць, де знайшли певне висвітлення німецько-єврейські відносини у контексті політики влади, відзначимо роботи В.С.Орлянського⁵, І.М.Шайкіна⁶. У них автори аналізують розвиток єврейських національних районів, у тому числі Сталіндорфського, мешканці якого стали респондентами у нашому дослідженні німецько-єврейських відносин 30-х рр. Не тільки історіографічне, а і джерельне значення має праця Б.Я.Кагана «Сталіндорф», видана в 1935 р. на ювілей району⁷.

Відзначимо вагомий доробок у царині вивчення міжетнічних взаємин, зокрема з використанням усної історії, дніпропетровських вчених⁸.

Картину, яку ще 70 років тому можна було спостерігати в Південній Україні, значно відрізняється від сьогоденної. Це пов'язано не лише з ходом часу, індустріалізацією, урбанізацією, а головним чином із зникненням національних меншин та заселенням на їх місце переселенців з Західної України та Польщі. Сьогодні лише окремі мешканці у власній пам'яті можуть відтворити минулі часи. Саме до цієї категорії населення автор звернувся за допомогою у реалізації поставленого задуму розкрити характер взаємин єврейського та німецького населення у колишньому єврейському національному районі Сталіндорфському за часів його існування (1930-1939).

Необхідно зауважити, що робота за методом усної історії не дає всеосяжного розкриття історичної картини, як і інше джерело. Це, насамперед, пов'язано з особливостями людської пам'яті. Проблема є значні демографічні рухи на даній території наприкінці 30-х – 40-х рр. ХХ ст., які призвели до руйнації усного історичного поля і зменшення кількості свідків. А головний ворог у даному методі – час, адже історик кидається рятувати «уходящее настоящее» і об'єктивно, за віком, кількість свідків зменшується. Тому доводиться користуватись природною вибіркою, яка є результатом дії об'єктивних обставин, коли відсутній фактор цілеспрямованого знищення інформації⁹.

Метод усної історії набув широкої популярності порівняно недавно в Україні, але використовувався дослідниками ще з ХІХ ст. У ХХ ст. він набув нових якісних підходів, а саме – в центр дослідження поставлена людина з її проблемами, переживаннями, а не тільки її здатність транслювати інформацію в часі. Хоча, як правило, ці дві особливості поєднуються в сучасних дослідженнях. Говорячи про дискусію усного та писемного слова «старої» та «нової» професури, відомий

вчений Гвін Принс¹⁰ наводить досить вагомий аргумент «старої» професури про «історію «знизу»: використовуючи дані, здобуті в масштабі сприйняття індивіда, історик опиняється в пастці маломасштабності... Ризикуємо бути перевантажені». Дана точка зору не безпідставна, адже дріб'язковість веде до того, що дослідник може потонути в морі інформації. Хоча сучасний стан науки дає можливість працювати за допомогою кількісних методів з масовими джерелами, якими поступово стають усні.

Останніми роками вийшли роботи, що стали наслідком ґрунтовних дослідницьких проектів (так, було реалізовано проект «Усна історія української селянської культури 1920-1930 рр.»¹¹, дослідження «Україна ХХ століття у пам'яті жінок», проект «Малая Родина» з історії етнічних німців України та ряд ін.). У 2007 р. харківська дослідниця Г.Г.Грінченко видала рекомендації «Усна історія»¹³, які є надзвичайно цінними в плані методологічних вказівок до проведення досліджень.

Основним джерелом нашого дослідження стали усні свідчення мешканців колишнього Сталіндорфського єврейського національного району, зібрані автором статті під час історико-етнографічної експедиції 2004-2006 рр.

У роботі з респондентами автором були використані наступні типи інтерв'ю: наративне, біографічне, фокусоване, діалогове, в залежності від здатності респондента розкривати минуле. Найбільш продуктивним у реалізації мети виявилось наративне інтерв'ю, яке складалось з основного наративного та менших, які виступали доповненням, або ж розкривали окрему тему. Саме в довільній розповіді респонденти розкривали зв'язно свій історичний досвід. В окремих випадках мало місце колективне інтерв'ю, в якому кожен з оповідачів виступав ревізіоністом для іншого, вказуючи на неточності та обмовлення. Під час одного з таких інтерв'ю з Р.М.Корунською¹⁴ та Л.М.Сімьоніною¹⁵ було продемонстровано факт витіснення з пам'яті однієї респондентки конкретного історичного факту. Ситуація інтерв'ю: на зустріч випускників приїхало дві подружки Корсунська та Л.М.Сімьоніна, громадянка Корсунська за національністю єврейка. Під час розповіді її подружки Л.М.Сімьоніної було сказано, що коло них мешкали німці (до війни). У відповідь на що було глибоке здивування та заперечення цього факту Корсунською і вона зауважила: «Що, німці жили і не вбивали євреїв?!» Трагічні сторінки Голокосту витіснили з її пам'яті фрагмент про етнічних німців, хоча напевно вона їх знала, бо жила поруч.

Ситуація витіснення більш масштабними фактами менш масштабними присутня у більшості респондентів. Так, трагедія 1932-1933 рр. витіснена трагедією 1941-1943 рр., і в наративній оповіді війна фігурує завжди, а голод ні. Тому в оцінках німців та євреїв українцями, українців та німців євреям присутні певні стереотипні та подійні витіснення пам'яті. Наведені ситуації міжетнічних стосунків є, як правило, яскравими моментами світосприйняття свідка, яке подане в його специфічному баченні.

Виникнення Сталіндорфського єврейського національного району було наслідком політики коренізації, проголошеної на XII з'їзді КП(б)У у квітні 1923 р. Курс на коренізацію започаткував широкомасштабні національні реформи. Перше втілення в життя даного курсу стосовно національних меншин стосувалося появи національних сільських рад. До того ж євреїв переселяли з міст до сел в ті райони, де вже існували єврейські колонії. У ході цієї кампанії в Україні було створено 162 нові єврейські колонії: 38 – в Херсонській окрузі, 74 – у Криворізькій, 25 – у Маріупольській та Запорізькій, 22 – в Одеській та 3 – в Мелітопольській¹⁶.

Сталіндорфський район створено в 1930 р., заселення розпочалося з 1924 р. на базі 7 старих колоній. В районі існували також старі німецькі колонії, а також змішані села – єврейсько-німецькі. За даними Б.Я.Кагана район складався з 5 єврейських сільських рад, 3 українських та 2 німецьких станом на 1935 р.¹⁷ У статті І.М.Шайкіна «Єврейские колонии Днепропетровщины» надані інші цифри: 16 єврейських с/р, 5 українських та 2 німецьких¹⁸. Такі цифри можуть пояснюватись зміною території району, до якого поступово приєднували нові площі.

Тяглість стосунків між євреями та німцями-колоністами впродовж сторіччя зумовила формування механізмів та закономірностей, які продовжували реалізовуватись і в першій половині ХХ ст. Для окресленого історичного простору німці та євреї виступають двома полюсами у оцінці господарювання. Німці – як зразок, на який рівняється більшість селян, а євреї, навпаки, отримали статус народу, який не може господарювати. Це стереотипи, але вони формувались на підставі фактів. Були випадки, коли євреї були зразковими господарями, а німці – ні. От в такому зовнішньому колі оцінок і створювались основні образи власне для самих німців та євреїв. Подібні речі виростають з традицій побуту, самоідентифікації та самооцінки. Необхідно зазначити, що єврейські та німецькі громади були консервативними, насамперед, завдяки релігійній приналежності, яка допомагала збе-

регги етнокультурні традиції, а щодо євреїв – і політиці урядового антисемітизму попередніх років. Тому якість стосунків дуже рідко виходила на рівень спільних шлюбів. Хоча німці схвально ставились до шлюбів німецьких юнаків з іншими дівчатами, але до шлюбів німецьких дівчат з хлопцями інших національностей ставились неприхильно, тому що вважали себе гарними господарями, на відміну від інших.

Досить часто зустрічаються випадки, коли євреї та німці мешкали в спільних колоніях, які з моменту заснування були єврейськими, починаючи ще з ХІХ ст. Та проблеми, з якими зіткнулись колоністи, були настільки важкими, що було вирішено в кожному колонію направляти людей, які могли б навчити їх господарювати¹⁹. Так, в к.Кам'янка, заснованій у 1808 р.²⁰ утворилось дві частини: одна єврейська, а інша німецька. В селі діяли дві окремі школи – для німців та євреїв. Навіть під час колективізації було створено окремі колгоспи. Такий розподіл став наслідком глибокої національної прірви. Цвинтарі теж в кожного були окремі. Така ситуація була результатом традиційних стосунків. Але національної самоідентифікації та економічної окремішності замало, щоб стверджувати, що поруч існували два окремі майже недотичні світи.

Культура – поняття, значно ширше та всеоб'ємніше, тому спільні будні виробляли специфічну стратегію дійсності на базі толерантності. Адже діти і євреїв і німців гралась разом, мали схожі мови, релігійні свята були приводом святкування як у німців і євреїв, так і українців. На столах з'являлись національні страви, співали одних пісень, і як влучно зазначає респондентка К.Ф.Каперко з к. Ново-Подольськ: «Іли з одного казана»²¹.

У той час ситуація у новостворених селах була іншою, ніж в старих колоніях. Яскравим прикладом був райцентр Сталіндорф (нині с. Жовтневе Софіївського р-ну Дніпропетровської обл.), в якому традиції були відсутні і їм доводилось формувати нові, соціалістичні. Незаперечним прикладом об'єднання різних національних культур є факт наявності спільного цвинтаря, хоча в перші роки небіжчиків ховали по колоніях.

Релігійний фактор у стосунках формально зійшов нанівець. Адже радянське суспільство було позбавлене «релігійного тягаря». Та насправді за десятиліття досить складно викоринити вікові релігійні традиції. Тому вони підтримувались підпільно, як правило людьми похилого віку, а от молодь росла в дусі атеїзму, дуже часто, не здоро-

вого. Хоча в роботі Б.Я.Кагана відсутня зневажлива форма ставлення до релігії, і тема взагалі не підіймається.

Одним з ключових факторів, який впливав на формування міжетнічного клімату, було те, що район був єврейським національним і статус єврея був дещо вищим, ніж німця чи українця. Керівництво відповідно було єврейським, що в роки колективізації та голоду значно загострювало міжетнічні контакти та конфлікти. Адже в селах існував рух спротиву колективізації. Так, наприклад у колгоспі ім. Тельмана проповідник Пенер переконував, в колгоспі красти не гріх²². Придушували рух спротиву керівництво, представлене переважно євреями, що провокувало антисемітські настрої. Але все це не заборонило створювати спільні єврейсько-німецькі родини²³, які можна було б назвати символом руйнації національних стереотипів. Адже в суспільстві нетрадиційному етнічне не посідає головного місця. Такі шлюби були одиницями, але також були українсько-єврейські, німецько-українські²⁴.

Місцем найбільш активного вираження національного колориту був місцевий базар в с. Миколаївці, де щосуботи відбувався торг (і сьогодні традиція триває). Описи базару сучасниками нагадують гоголівський Сорочинський ярмарок. На базар, як торговці так і покупці, виїздили ще вночі. Першими приходили німці, які розкладали молочну продукцію – їй необхідно було реалізувати до сходу сонця, щоб масло не потекло з фунтовок, в яких зберігалось. Євреї торгували дрібним крамом. Як правило, на базар збиралась вся єврейська родина. О.В.Одноволенко так описував цю картину: «Сім'я євреїв сідає на букаря (інструмент для обробітку землі) батько поганя кобилу, а родина джеркоче, з неабияким шумом та лементом, сидячи на букарі й перебираючи «ганчірря»²⁵. Євреї користувались славою гарних торговців, тому довкола їх прилавків були гучні торги та вихваляння ними їхньої продукції. Продавали також євреї птицю, рибу. Українці торгували худобою: волами, коровами. Під жваву єврейську музику танцювали смелілі покупці й продавці. Одним із свят були обжинки – закінчення збору вражаю. Голову колгоспу садили на гарбу, одягали вінок з колосків та влаштовували масові гуляння²⁶. К.А.Лебедин й досі пам'ятає слова з єврейської частівки: «Авдер лебен хавер сталінай-я-я» («хай живе товариш Сталін»)²⁷.

Ситуація, що складалася з євреями в Німеччині, Польщі, не могла не викликати схвилювання у мешканців району, адже у багатьох переселенців-євреїв родичі були як у Німеччині, так і в Польщі. У своїй роботі Б.Я.Каган наголошує на тяжкому стані євреїв у цих країнах²⁸.

Тому інформація що надходила, поступово формувала у свідомості еліти району образ німця, якщо не ворога, то потенційного небезпечного елемента. Тому спостерігаємо різну поведінку євреїв перед війною. Місцева еліта майже вся евакуювалась за виключенням тих, хто пішов на фронт. А євреї з сіл залишились, однією з ключових причин, чого була їх відмова евакуюватись. Вони заявляли: «Ми з німцями стільки років пліч-о-пліч і нічого злого від них не бачили»²⁹. Це був своєрідний іспит у багаторічних німецько-єврейських стосунках, який показав глибоку їх толерантність. Але, на жаль, цей іспит підвів ризику в житті більшості з тих, хто перекинув образ німця-сусіда на німця з Третього Рейху.

Проіснував Сталіндорфський район, як національний, до 1939 р., після чого послідувало розукрупнення, зменшення частини корінного населення – євреїв, німців. Але назва «Сталіндорф» і сьогодні покриває територію давно не існуючого району, він живе в пам'яті старожилів. Німців та євреїв майже не залишилось, а ті, хто лишились, асимілювались. Якщо єврейську ідентифікацію підтримують національні організації, то німецьку, на жаль, ні.

Таким чином, єврейсько-німецькі стосунки в Сталіндорфському районі будувались на базі традицій, які були вироблені не одним поколінням. Поділ спільного простору проживання сприяв формуванню унікального полікультурного ареалу, переповненого буденних турбот та національних особливостей. В той же час нові села були проявом доби, яка пориває з традицією. Підвести стосунки між німцями та євреями під спільний знаменник неможливо, адже вони були складні, суперечливі, неоднозначні, як саме життя.

Примітки

¹ Чирко, Б.В. Національні меншини на Україні в 1920-1930-ті роки / Б.В.Чирко // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. – С. 51-65.

² Гонтар, О.В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки / О.В.Гонтар // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 125-130.

³ Національні меншини в Україні в ХХ ст.: політико-правовий аспект / під ред. Б.В.Чирко та ін. – К., 2000.

⁴ Вдовин, А.И. Еволюция национальной политики СССР 1917-1941 гг. / А.И.Вдовин // Вестник МГУ. Серия 8. История. – М., 2002. – № 3. – С. 3-57.

⁵ Орлянський, В.С. Джерела по історії єврейства України 1920-1930-х років: джерелознавчий аналіз / В.С.Орлянський // Грані. – 2000. – № 16 (14). – С. 37-41; Орлянський, В.С. Історіографія єврейства України 1920-1930-ті роки / В.С.Орлянський // Грані. – 2002. – № 5 (13). – С. 81-86; Орлянський, В.С. История

евреїв Запорозжя / В.С.Орлянський. – Запорозжя, 1999. – Кн. четверта. Новозлатопольський єврейський національний район (1929-1939); *Орлянський, В.С.* Реалізація політики коренізації по відношенню до єврейського населення Півдня України в 20-30-ті рр.: автореф. дис. ... докт. іст. наук / В.С.Орлянський. – Запоріжжя, 2002.

⁶ *Шайкин, И.М.* Еврейские колонии Днепропетровщины / И.М.Шайкин // Шабат Шалом. – 1993. – № 4 (16). – С. 2.

⁷ *Каган, Б.Я.* Сталиндорф / Б.Я.Каган. – К., 1935.

⁸ *Живи и помни.* История меннонитских колоний Екатеринославщины / под ред. С.И.Бобылевой. – Д., 2006.

⁹ *Святець, Ю.А.* Кліометрика / Ю.А.Святець. – Д., 2003. – С. 123.

¹⁰ *Принс, Г.* Усна історія / Гвін Принс // Нові перспективи історіописання / під ред. П.Беркла. – К., 2004. – С. 240.

¹¹ *Нолл, В.* Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-1930 років. – К., 1999.

¹² *Бобылева, С.И.* «Устная история» как источник изучения положения немцев Украины в период Великой Отечественной войны / С.И.Бобылева, И.В.Толстых // Велика Вітчизняна війна 1941-1945 років: сучасні проблеми історичної науки і освіти: матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. Дніпропетровський національний університет, 12-13 травня 2005 року. – Д., 2006. – С. 103-112.

¹³ *Грінченко, Г.Г.* Усна історія: методичні рекомендації з організації дослідження / Г.Г.Грінченко. – Х., 2007.

¹⁴ *Корсунська Р.М.*, 1936 р.н. Спогади, записані 8.08.04 в с. Жовтневе // Особистий архів автора. – Далі: ОАА.

¹⁵ *Сімьоніна Л.М.*, 1936 р.н. Спогади, записані 8.08.04 в с. Жовтневе // Там само.

¹⁶ *Нарис з історії та культури євреїв України.* – К., 2005. – С. 145-147.

¹⁷ *Каган, Б.Я.* Сталиндорф. – С. 10.

¹⁸ *Шайкин, И.М.* Еврейские колонии Днепропетровщины. – С 1.

¹⁹ *Венгер, А.Г.* Проблеми вибору шляху економічного розвитку єврейських колоній Півдня України в ХІХ ст. / А.Г.Венгер // Історична наука на початку ХХІ ст.: проблеми, минуле, сучасність, перспективи. – Х., 2007. – С. 105.

²⁰ *Каган, Б.Я.* Сталиндорф. – С. 12.

²¹ *Каперко К.Ф.*, 1924 р.н. Спогади, записані 22.07.04 в с. Ново-Подольськ // ОАА.

²² *Каган, Б.Я.* Сталиндорф. – С. 36.

²³ *Лебедин К.А.*, 1924 р.н. Спогади, записані 19.07.04 в с. Жовтневе // ОАА.

²⁴ *Маценко Ф.Г.*, 1931 р.н. Спогади, записані 22.07.04 в с. Ново-Ковно // Там само.

²⁵ *Одноваленко О.В.*, 1928 р.н. Спогади, записані 31.08.2006 в с. Лошкарівка // Там само.

²⁶ *Калінчук Т.Т.*, 1915 р.н. Спогади, записані 22.07.04 в с. Жовтневе // Там само.

²⁷ *Лебедин К.А.*, 1924 р.н. Спогади, записані 19.07.04 в с. Жовтневе // Там само.

²⁸ *Каган, Б.Я.* Сталиндорф. – С. 36.

²⁹ *Тепер К.М.*, 1930 р.н. Спогади, записані 19.08.04 в с. Ново-Вітебськ // ОАА.

Надійшла до редколегії 04.10.2007

М.Э.Козырева

**НЕМЕЦКИЕ РАЙОНЫ ЮГА УКРАИНЫ
КАК НАЦИОНАЛЬНЫЕ АДМИНИСТРАТИВНО-
ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ЕДИНИЦЫ 20-30-х гг. XX ст.:
КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА
И НЕМЕЦКОГО НАСЕЛЕНИЯ**

У статті аналізуються умови виникнення та характер розв'язання конфліктів між радянською державою і населенням німецьких районів Півдня України під час здійснення національного районування в 20-30-х рр. XX ст. Відбиті специфічні особливості зіткнення інтересів обох зацікавлених сторін при виокремленні та функціонуванні німецьких районів у статусі національних адміністративно-територіальних одиниць.

Опыт функционирования и процесс ликвидации немецких национальных районов Юга Украины в переломный период внутригосударственной и международной истории актуализирует для современных исследователей проблему эффективности этих образований как административно-территориальных единиц. Конфликт интересов основных заинтересованных сторон – советского государства и немецких поселенцев – во многом стал определяющим в жизнедеятельности немецких национальных районов региона.

Существованию немецких национальных районов на Юге Украины история отвела относительно короткий пятнадцатилетний срок – с 1924 по 1939 г. Однако административно-территориальные трансформации, пережитые немецким населением региона, захватывают более широкие хронологические рамки.

Административно-территориальная принадлежность немецких поселений на протяжении всей истории их существования в южных украинских губерниях Российской империи изменялась неоднократно. В конце XVIII – начале XIX вв. компактное расселение в регионе немецких иммигрантов способствовало созданию специальных ад-